

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Археологічна діяльність Б. М. Гракова на Україні

© Ю. Г. Виноградов, І. В. Яценко

Внесок Бориса Миколайовича Гракова до скіфології є загальновідомим і загальновизнаним, він по праву вважається одним з найвизначніших вчених у цій галузі історичного пізнання. Чільне місце Б. М. Гракова в історії скіфознавства, яке він посів завдяки своїм численним дослідженням, багато в чому обумовлене тим, що він вдало поєднував як філолог-класик та епіграфіст глибоке проникнення у писемні свідчення про скіфів та сарматів із виключно чудовим знанням їх матеріалістичної культури як польовий археолог-практик. У поданому нарисі ми спробуємо сконцентрувати увагу на іншій галузі його діяльності, а саме на тому її періоді, що пов'язаний із вивченням пам'яток на території України.

Самостійну польову археологічну діяльність Б. М. Граков розпочав у 1925—1933 роках у районах Поволжя та Приуралля. Віднайдені під час розкопок чудові археологічні пам'ятки дослідник порівняв із відомими на той час скіфськими старожитностями VI—V ст. до н. е.

Північного Причорномор'я. Встановлена схожість підштовхнула його до висновку, що поволзькі та приуральські пам'ятки лишили тут скіфи, які затрималися на цій території під час міграції основної маси їх населення на захід. Опрацьовуючи розкопані матеріали Б. М. Граков зміг глибше ознайомитися із скіфськими пам'ятками Північного Причорномор'я. Ймовірно, це й послугувало фундаментом наукового зацікавлення вченого історією та археологією скіфів та скіфосарматською археологією взагалі.

1937 року керівництво МВІМК доручає Б. М. Гракову очолити розкопки курганів поблизу Нікополя, що були розпочаті 1931 року Нікопольським краєзнавчим музеєм як охоронні у зв'язку з будівництвом трубного заводу. Це доручення не було випадковим, оскільки

відповідало зацікавленості скіфськими старожитностями, що поступово формувалася у дослідника. Крім цього, звернемо увагу на те, що основні наукові дослідження вченого зосереджувалися на той час у вивченні грецької керамічної тари і клейм, а райони Північного Причорномор'я, зокрема степової його зони, особливо багаті на знахідки цих матеріалів.

Нікопольська експедиція під керівництвом та за ініціативою Б. М. Гракова одразу ж почала ці роботи сумісно з систематичним дослідженням Кам'янського городища, розташованого на лівому березі Дніпра навпроти Нікополя. У довоєнний період (1937—1940 рр.) в роботі експедиції брали участь О. О. Потапов, Б. З. Рабінович, О. А. Кривцова-Гракова, Г. Д. Смірнов, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін. Крім того у складі експедиції були й студенти-практиканти МІФЛІ. Серед них Б. М. Граков відзначав Б. В. Євстаф'єва, П. Д. Ліберова та І. А. Приходько, які подали найбільш істотну допомогу.

На Нікопольському курганному полі велися розкопки курганів скіфського часу та доби бронзи. Дослідження курганів супроводжувалися розвідками на околицях могильника. Було віднайдено й нові великі кургани, що за припущенням Б. М. Гракова могли бути скіфськими, — Нечаєва та Орлова могили. Вже в написаному у довоєнні роки науково-популярному нарисі «Скіфи» Б. М. Граков поцінував значення скіфських поховань Нікопольського могильника як поховання представників рядових общинників, кочового поселення Скіфії. Що ж до культурної належності то вони складають єдине ціле із знаменитими царськими курганами, відрізняючись від останніх небагатим поховальним інвентарем. Дослідник відзначав, що за набором інвентаря, розглянуті поховання особливо близькі до поховань служників у царських курганах¹.

Роботи на Кам'янському городищі, маловідомому на той час у науковій літературі, були більш складними. Значні труднощі виникали через грандіозні розміри пам'ятки (площа близько 1200 га) та забудованість (на території розташовувалось селище Кам'янка-Дніпровська та село Велика Знам'янка), а також порушення у багатьох місцях культурного шару, викликаного зсувами піску. Після першого огляду городища та збирання на ньому підйомного матеріалу 1937 року Б. М. Граков припускає, що основний шар Кам'янських кучугур датується у межах IV—III ст. до н. е., у подальшому ж життя продовжується в межах Знам'янського городища. Однак, щоб довести це припущення, знадобилися багаторічні польові дослідження.

Розкопки Кам'янського городища були розпочаті дослідником 1938 року й тривали до 1940 р., а по тому відновлені ним 1945 р., з якого й проводилися до 1950 року з перервою у 1947 році. Розкопки довоєнних та повоєнних років завжди співпадали із щорічним обстеженням території городища, вивченням природних оголень, розширенням культурного шару, уточнювався напрям валів, що оточували цей шар і т. д. Вже тільки довоєнні розвідки дозволили Б. М. Гракову осмислити пам'ятку в цілому, розпізнати поселення ковалів-металургів IV—III ст. до н. е., що існувало на її кучугурській частині, вказати на його зв'язок із тогочасною скіфською культурою, говорити про більш тривале існування акрополю. Повоєнні розкопки підтвердили ці основні висновки й разом з тим внесли ряд доповнень і уточнень.

Згадуючи експедиції Б. М. Гракова, що працювали в районах поблизу м. Нікополя, не можна обминути експедицію 1944 року². Вона проводилася ще в умовах воєнного часу за особливим мандатом, виданим Всесоюзною надзвичайною комісією по розслідуванню злочинів фашистів, у серпні 1944 року, майже одразу після визволення України Радянською армією від німецьких загарбників. Метою її був огляд археологічних пам'яток та визначення втрат, яких зазнали ці пам'ятки

¹ Граков Б. Скіфи.— К., 1947.— С. 92.

² Граков Б. Нікопольська експедиція // Археологія.— 1947.— № 1.— С. 190.

від окупантів. У цій експедиції взяли участь студенти-археологи історичного факультету МДУ та співробітник Інституту археології АН УРСР Є. Ф. Покровська. Після огляду ряду курганных груп на північ від Нікополя (разом з Нечаєвою та Орловою могилами, розташованих у північно-західному напрямку за 65 км від Нікополя), залишків кургану Солоха біля Кам'янського городища й самого городища, Б. М. Граков, обчисливши збитки, нанесені цим пам'яткам та Нікопольському краєзнавчому музею, що склали загальною сумою 900 000 крб., склали акт, підписаний всіма учасниками експедиції³.

Крім того, вже тоді Б. М. Граков розмірковував над можливістю розкопок скіфських царських курганів й готувався до цього. Протягом робіт 1944 року дослідник проводив не тільки огляд курганів та курганных груп, але й намагався зафіксувати їх розташування, встановити кількість курганных насипів та їх розміри. Під час огляду він підкреслював необхідність дослідження й залишків великих, розкопаних ще до революції курганів, оскільки вони могли дати цікаві знахідки й поповнити наші знання про різні деталі поховального обряду. Разом з тим, коментуючи розташування шарів на збереженому зрізі останцю Солохи, Б. М. Граков на цьому конкретному прикладі звертає увагу на те, що після його розкопок вже не буде тієї наочної стратиграфії, що це зобов'язує нас найретельнішим чином фіксувати стратиграфічні дані розкопуваних й, природно, знищуваних курганів. Звертаючись до теми розкопок царських курганів, відзначимо, що дослідник підрахував суму, необхідну для вивчення одного такого кургану: для Нечаєвої могили — 500 000, для Орлової — 120 000 крб. Протягом перших повоєнних років й на початку 50-х рр. Б. М. Граков обмірковує розкопки та методи розкриття царських курганів: «Потрібно знов розпочати розкриття «царських» курганів. З цією метою ми дослідили Чортюк та Солохи й намітили деякі технічні прийоми розкриття»⁴. Наступними роками він систематично займався реєстрацією курганных груп та поселень. Обставини склалися так, що Б. М. Гракову не довелося ні розкопувати самому, ні навіть брати участь у розкопках царських курганів, однак за його життя такі дослідження були розпочаті іншими. Вчений надзвичайно зацікавлено стежив за ходом, прийомами робіт та їх результатами.

Перші повоєнні роки (1945—1946 рр.) Нікопольська експедиція працює в основному за напрямками, складеними раніше: досліджуються кургани на Нікопольському полі та вивчається Кам'янське городище. Протягом цих та всіх наступних польових сезонів Б. М. Граков (навіть після припинення існування Нікопольської експедиції) продовжує фіксувати й описувати курганні групи в різних місцях степової Скіфії. Однак виникає ще один напрям у його дослідженнях — розвідки, метою яких є віднайдення поселень. Інформуючи про роботи цих років, Б. М. Граков пише: «у 1945—1946 рр. поставлено мету відкриття неукріплених селищ того ж часу» (часу Кам'янських кучугур та курганів Чортюцького типу)⁵. Цей пошук повинен був дати відповідь на конкретне запитання: чи є поселення, які б можна було пов'язати з життям населення, котре залишило поховання скіфського часу у курганах Нікополя. Одночасно це питання мало для дослідника і більш глибокий смисл — він був пов'язаний з проблемою визначення території, на якій повинні були жити скіфи-землероби Геродота. Відкриті селища у 1945—1946 рр. наводять дослідника до висновку про «змішаний характер кочового та землеробського господарства»⁶.

З часом зацікавлення дослідника землеробськими поселеннями території Скіфії зростає все більше, велика увага приділяється пошукам як поселень IV—III ст. до н. е., так і більш пізніх. «Для вирішення питання про подальший розвиток нижньодніпровської Скіфії має вели-

³ Див.: Архів ЛВІА.— Ф. № 312.— Оп. 1.— Справа 198, 199.

⁴ Граков Б. Н. Нікопольская экспедиция // КСИИМК.— 1947.— Вып. XXI.— С. 74.

⁵ Там же.— С. 73.

⁶ Там же.— С. 74.

ке значення виявлення якомога більшої кількості городищ і селищ того або близького до нього часу»⁷. Таким чином, в період закінчення робіт на Кам'янському городищі вчений звертається до проблеми подальшої історії Скіфії і думає про забезпечення її розробки археологічним матеріалом.

Б. М. Граков не лишив поза увагою відкриття на Кам'янському городищі залишків поселень бронзової доби. На одному з них у 1947 р. він організує розкопки, які вела О. А. Кривцова-Гракова⁸. Вони висвітлили попередню історію місця, на якому у скіфський час було засновано городище. Сам дослідник займався розвідками і на території городища і в його околицях. На могильнику поблизу Нікополя з цього часу роботи припиняються.

З 1948 по 1950 р. Б. М. Граков продовжує розкопки Кам'янського городища. 1949 рік він вважає особливо вдалим щодо розкритої площі (близько 2000 м²) і щодо обсягу проведених розвідок, а також вдалого уточнення топографічного плану пам'ятки. Тільки по завершенні цих робіт Б. М. Граков зміг впевнено твердити, що всі його припущення, висловлені на початку досліджень, підтверджувалися, а тому після заключного сезону 1950 р. розкопки припинились. У 1954 р. видається монографія Б. М. Гракова про Кам'янське городище, в якій подається детальний опис пам'ятки, аналіз відкритих на ній об'єктів і одержаних знахідок. Автор трактує городище як ремісничий, торговельний і, вірогідно, адміністративний центр степової Скіфії кінця V—III ст. до н. е. Такими ж фундаментальними є і опубліковані автором матеріали Нікопольського могильника. Слід відзначити, що обидві ці пам'ятки посіли важливе місце у концепції дослідника про виникнення держави скіфів у IV ст. до н. е., мали велике значення для розуміння соціального та економічного життя населення степової Скіфії.

Основні положення історичної інтерпретації Б. М. Граковим Кам'янського городища були піддані критиці С. Я. Ольговським⁹. Спиралючись на відсутність довгочасових утеплених жител на городищі, на відкрите лаштування виробничих комплексів, які виносились за межі житлових будівель, практично повну відсутність ливарних форм, а також нечисленності поховань некрополя С. Я. Ольговський співставив пам'ятку з Ягорлицьким поселенням і визначив Кам'янське городище як сезонне торжище, на якому літньої пори одночасно працювали і скіфські майстри з обробки чорних та кольорових металів, але не металурги. Визначення городища як адміністративно-політичного центру не можливе, на його думку, через слабке вивчення його акрополю.

Однак при більш ретельному розгляді, висунуті аргументи виявляються непереколивими. Співставлення Кам'янського городища з Ягорлицьким виробничим районом неправомірно не тільки через те, що, з одного боку, останнє було навмисне максимально наближене до джерел сировини й палива, а перше працювало на привізній сировині при повній відсутності запасів деревини в окрузі. З іншого боку, при наявності однакової піщаної структури земель, на Ягорлику залишки жител поки що не знайдені, в той час як на Кам'янських кучугурах виявлені землянки й сліди надземних турлучних будинків. Тривалий характер цих споруд, наприклад, на Березанському і Єлизаветівському поселеннях ні в кого поки що не викликає сумніву. Зимової пори Кам'янські житла могли частково опалюватися саме за рахунок функціонування тих горнів, які, дотримуючись протипожежної безпеки, споруджували давні жителі на близькій відстані (іноді до півметра від стін будинків)¹⁰.

⁷ Граков Б. Н. О работе Степной скифской экспедиции // КСИИМК.— 1951.— Вып. XXXVII.— С. 134.

⁸ Кривцова-Гракова О. А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане // КСИИМК.— 1949.— Вып. XXVI.— С. 75—85.

⁹ Ольговский С. Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 48, 49.

¹⁰ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 118.

Неконкретним є і висновок про нечисленність уламків ливарних форм у порівнянні з іншими скіфськими пам'ятками, наприклад з Бельським городищем, де знайдено понад 90 їх фрагментів. По-перше, на останньому розкопки проводяться систематично більш як чверть століття, а по-друге, з 90 уламків форм 87 знайдено там в одній майстерні¹¹, що дозволяє сподіватись на таку ж щасливу знахідку в майбутньому на Кам'янському городищі.

Припущенню про сезонний торговельно-ремісничий характер городища протирічать перш за все ті трудомісткі заходи по зведенню фортифікаційних укріплень для захисту поселення. Незважаючи на погану збереженість та недостатнє вивчення Кам'янського городища, все ж не можна замовчувати знахідку на ньому уламків грецької черепиці¹², що одразу ж різко виділяє споруджені там будинки серед ординарних жител більшості пам'яток Скіфії. Ця обставина, а також сам факт виділення «акрополя» разом із величезними, ні з чим непорівнюваними розмірами Кам'янського городища, а також помітно диференційованим у соціальному плані могильником на Нікопольському курганному полі, роблять на сьогодні набагато переконаливішим визначення Кам'янського городища, що Б. М. Граков, до речі, подав у формі припущення¹³, як адміністративного, ремісничого і торговельного центру Скіфії. Разом з тим, однак, критичні зауваження С. Я. Ольговського вказують на ті моменти, які потребують повторної перевірки при поновленні розкопок вказаної пам'ятки.

Вище вже вказувалося на зацікавленість Б. М. Гракова поселеннями і городищами Нижнього Подніпров'я, що існували пізніше IV—III ст. до н. е. (з II ст. до н. е. до II ст. н. е.). Ці пам'ятки, на думку автора, належали вже до нового періоду у житті населення скіфських степів, хоча й мали деякі риси, що поєднували їх із більш ранніми пам'ятками. З 1949 р. Н. М. Погребова та Н. Г. Єлагіна проводять на двох з них — Знам'янському та Гаврилівському городищах розкопки у складі Степової скіфської експедиції, очолюваної Б. М. Граковим. Матеріали цих розкопок були видруковані в деталях Н. М. Погребовою. Дослідниця першою подала розгорнуту характеристику пізньоскіфської культури, показавши на великому обсязі конкретного матеріалу спільні риси та відмінності її від скіфської культури попереднього часу. У праці знайшли підтвердження й розвиток і деякі положення, висловлені Б. М. Граковим раніше.

Протягом цього періоду вчений намагався розширити територію досліджень керованої ним Степової скіфської експедиції з тим, щоб відзначити та вивчити скіфські пам'ятки VII—IV ст. до н. е. в різних районах степової території Скіфії. Вже 1949 р. проводяться розвідки у Приазов'ї¹⁴. Дослідник підкреслив велику значимість вивчення цієї території, яка до того часу була майже не дослідженою. Однак історична традиція згадує цю територію як місце проживання панівних кочових скіфських племен, вона і пізніше лишається важливою частиною на кочів'ях Причорномор'я. Експедицією знайдено багато залишків різночасових селищ і, можливо, стоянок скіфського і сарматського часу. Під час розкопок П. Д. Ліберовим трьох курганів біля села Константиївка Мелітопольського району Запорізької області відкрито скіфське архаїчне поховання рубежу VII—VI ст. до н. е.¹⁵ О. А. Кривцова-Гракова провела розкопки на одному з поселень пізньої бронзової доби — Обіточна 12.

З 1956 р. Б. М. Граков звертається до вивчення і більш західних районів Скіфії — від Нижнього Дніпра до Тилігульського лиману. Під-

¹¹ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 118, 119.

¹² Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре // МИА.— 1958.— № 64.— С. 123.

¹³ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.— С. 172.

¹⁴ Граков Б. Н. О работе Степной ... — С. 135, 136.

¹⁵ Либеров П. Д. Курганы у села Константиновки // КСИИМК.— 1951.— XXXVII.— С. 141.

вищена зацікавленість цими районами пов'язана з проблемою пошуків пам'яток скіфських землеробських племен, відомих Геродоту, — калліпідів, алазонів, скіфів-орачів. Тут експедиція фіксує численні пам'ятки пізньобронзової доби, залишки поселень кінця V ст. до н. е. — I—II ст. н. е. та більш пізні поселення II—IV ст. У звіті за 1956 р. про роботу Степової скіфської експедиції Істфака МДУ Б. М. Граков, відзначивши важливість цього району для вирішення цілого комплексу питань, зокрема, походження та етнічної належності, констатує, що «спираючись на матеріали, одержані в результаті однорічних розвідувальних робіт, постановка цих питань є передчасною. Передчасним було б і вирішування питань про назву скіфського племені або племен, що заселяли узбережжя Інгула. За даними Геродота, на цей район можуть претендувати алазони або скіфи-орачі»¹⁶. На жаль, і наступні роботи у західному районі (1957—1961 рр.) не внесли істотних даних у вирішення цих питань. Однак цілком вірогідно, що саме ці роботи разом із згаданими даними розвідок і розкопок вздовж берегів Нижнього Подніпров'я підводять дослідника до гіпотези про напівкочовий спосіб життя землеробських скіфських племен. Підтвердження цієї думки Б. М. Граков бачив і в деяких нотатках Геродота. Цю гіпотезу висловлено у науково-популярній книзі «Скіфи»¹⁷, а останнім часом вона одержала підтримку багатьох дослідників.

Останні експедиції Б. М. Гракова 1961—1964 рр. пов'язані з розкопками курганної групи біля Солохи, яка була вперше описана й обміряна 1944 року, і курганної групи біля селища Дніпрорудний. Розкопані кургани, як виявилось, відповідали добі бронзи. Пам'ятки пізньої і розвинутої бронзи досліджувались у 1965 році біля селища Приморське та с. Осипенко Бердянського району Запорізької області. Ці експедиції проводились під загальним керівництвом Б. М. Гракова, головними ж виконавцями робіт були його учні Н. Г. Єлагіна, В. В. Дворниченко та ін.

Звернімо увагу також на польові роботи Б. М. Гракова, що проводилися сумісно з іншими дослідниками на пам'ятках, розташованих поза межами чорноморських степів. У 1956 р. Б. М. Граков взяв участь у дослідженні городища Суботово чорноліської культури, що пояснюється його зацікавленістю культурами передскіфського часу у зв'язку з проблемою формування степового і лісостепового варіантів скіфської культури¹⁸. Ця робота відобразилася і в детальній характеристиці пам'яток Б. М. Граковим у курсі його лекцій¹⁹. У 1958—1959 рр. Б. М. Граков проводив розкопки разом з Б. О. Шрамко на Бельському городищі. Можна вважати, що безпосереднє знайомство з цією унікальною пам'яткою якоюсь мірою сприяло виникненню трактування Бельського городища як міста Гелона та оцінки його як центру політичного об'єднання трьох племен лісостепового лівобережжя Дніпра.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що найбільше значення для створення наукової концепції з історії степової Скіфії у польовій практиці Б. М. Гракова мали розкопки Нікопольського могильника і Кам'яньського городища. Вони збудили глибоку зацікавленість дослідника до культури скіфських степів, подали принципово нові матеріали для її характеристики. Настільки ж важливим є і визначений дослідником напрям на вивчення пам'яток пізньоскіфської культури, розробка якої вдало втілювалася у працях Н. М. Погребової.

Згодом у ході польових робіт в тій чи іншій області Б. М. Граков визначав певні задачі для вирішення різних проблем історії та культури степової Скіфії, однак розпочаті у малодосліджених районах розвідки не дали відповіді на поставлені запитання: занадто великим

¹⁶ Граков Б. Н., Єлагіна Н. Г. Отчет о работе Скифской степной экспедиции Истфака МГУ в 1956 г.

¹⁷ Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 39.

¹⁸ Граков Б. Н., Тереножкин А. И. Суботовское городище // СА. — 1958. — № 2. — С. 154—178.

¹⁹ Граков Б. Н. Ранний железный век. — М., 1977. — С. 161—182.